

УДК 94 (477) 37.018.3 : 316.728 «1945/1959»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.4\(32\).469](https://doi.org/10.33782/eminak2020.4(32).469)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА НАВЧАННЯ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ УРСР (1945 – 1950-ті рр.)

Ірина Безлюдна

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

e-mail: irynabezliudna@email.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4992-1236>

У статті висвітлено повсякденне життя вихованців дитячих будинків УРСР. Крім того, досліджено навчання дітей у школі, виробниче навчання у майстернях при дитячих будинках, види робіт, до яких залучали дітей та їх повсякденні побутові обов'язки. Також розглянуто питання взаємин між дітьми та працівниками дитячих будинків та спілкування сиріт між собою.

Ключові слова: діти, сироти, дитячі будинки, УРСР, повсякденне життя

Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності у повоєнний час в УРСР, як і по всьому Радянському Союзу, була вкрай актуальною й обговорюваною на різних рівнях влади. Натомість умовам життя дітей-сиріт у дитячих будинках і, зокрема, труднощам, з якими вони стикалися у своїх щоденних заняттях, чиновники не надавали великого значення. Відповідно, ця тема була практично не висвітлена у тогочасній пресі та наукових працях. Поодинокі згадки про буденне життя вихованців дитячих будинків, трапляються лише у деяких працях з педагогіки¹. У сучасній історіографії умови життя дітей-сиріт у дитячих будинках УРСР були висвітлені у комплексних працях Л. Голиш², Н. Касьянної³, М. Соловей⁴.

На сьогодні проблема дітей-сиріт, на жаль, не втрачає своєї актуальності. Відтак тема повсякденного життя вихованців дитячих будинків УРСР потребує більш детального висвітлення, задля врахування досвіду минулого.

Мета статті полягає у детальному висвітленні повсякденного життя, навчання, побутових обов'язків дітей-сиріт та їх відносин із персоналом дитячих будинків УРСР у 1945-1950-х роках.

В СРСР середня освіта позиціонувалася як загальнообов'язкова і доступна для всіх радянських дітей без винятку. Однак, що стосувалося навчання у школі сиріт, то тут завжди існували певні труднощі, які виникали із специфічних умов існування цих дітей. Звичайно, на успіхи вихованців у навчанні не малий вплив справляли матеріальні умови, в яких доводилося перебувати дітям. І ці умови, на жаль, не сприяли ефективному навчанню вихованців. Так, у повоєнний період загальною

¹ Калінічев А.Г. Виховання дружини в колективі // Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків. Київ: «Радянська школа», 1955. 107 с.

² Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр.: Автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

³ Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943-1953 рр.): Автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України; Донець. нац. ун-т. Донецьк, 2010. 19 с.

⁴ Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у 1943-1965 роках: Автореф. дис... к. іст. н.: 07.00.01 – історія України; Донець. нац. ун-т. Донецьк, 2009. 20 с.

була проблема катастрофічної нестачі будівель, придатних для життя або роботи. Не виключенням були і дитячі будинки, приміщення яких часто використовувалися не за призначенням як приватними особами, так і організаціями, які втратили свої помешкання. Для прикладу, у Києві у 1946 р. приміщення п'яти дитячих будинків були зайняті пивзаводом, радіовузлом, дитячим приймачем МВС, районним відділом міліції і ще один – приватними мешканцями⁵. Отже, в силу даних обставин, повсякчасно дитячі будинки нашвидкуруч розташовували у вільних, більш-менш придатних для життя будівлях. Такі аспекти, як, наприклад, відстань до школи, просто не враховувались. Отже, часто діти мали кожного дня ходити до школи, долаючи по кілька кілометрів. І якщо за умови гарної погоди це було робити важко, але можливо, то коли погода погіршувалася, вихованці фізично не могли потрапити на навчання.

Можна навести кілька прикладів. У 1945 р. один з київських дитбудинків системи Наркомпроса було розташовано на Батієвій горі. Вихованці відвідували п'ять різних шкіл, які знаходилися від Батієвої гори на відстані 2-3 км. З приходом осені і, відповідно, холодів відвідування школи вихованцями даного дитячого будинку набагато зменшувалося у зв'язку з великою відстанню до шкіл⁶. У 1953 р. вихованці Боровського дитячого будинку Харківської області ходили до школи через поле на відстань 2,5-3 км. Навесні та восени це ще ускладнювалося великою багнюкою і діти приходили до школи та назад, до дитячого будинку, завжди мокрі, що, звичайно, впливало на стан їх здоров'я⁷.

Також доводилося «прогулювати» школу школярам-сиротам у холодний сезон через катастрофічну відсутність теплого одягу. От як, наприклад, вихованці Русько-Іванівського дитячого будинку Ізмаїльської області (нині Одеська – *Авт.*), які, за даними 1947-1948 рр., не мали змоги ходити до школи взимку, тому що зовсім не мали верхнього одягу⁸.

Інший аспект результативного навчання – успішне виконання домашнього завдання – також було проблемою через край незадовільне матеріальне забезпечення. У дитячих будинках не було створено належних умов для навчання вихованців. Однією з причин був тотальний дефіцит стільців, а, отже, діти не мали комфортних умов для виконання домашніх завдань. Для прикладу, в Білоліському дитбудинку (Ізмаїльська обл.) вихованці виконували домашнє завдання, сидячи на одному стільці удвох⁹.

Проте, за офіційними звітами, незважаючи на труднощі, вихованці дитячих будинків досить успішно навчалися у школах. Так, за документальними даними за 1948-49 навчальний рік, у дитячих будинках шкільного та змішаного типів УРСР нараховувалося 5933 дитини шкільного віку. З них навчалися у школах – 5888 (45 дітей перебували на лікуванні). Перейшло до наступного класу – 5532 вихованця, залишилося на другий рік – 143, мали праці на осінь – 161 (71 – з одного предмету і 90 – з двох). Осінні екзамени не здали лише 8 вихованців. Відмінників – 469, учнів,

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 73. Спр. 339. Арк. 125.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 243. Арк. 4-5.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-2. Оп. 8. Спр. 9610. Арк. 29.

⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 529. Арк. 184.

⁹ Ibid. Арк. 33-34.

що навчаються на «5» и «4» – 1217. У 35 дитячих будинках вихованці закінчили навчальний рік із стовідсотковою успішністю¹⁰. Зрозуміло, що це – доволі високі показники успішності дітей. Проте досягалися ці показники не завжди чесними шляхами. Наприклад, ось що говорили вчителі середньої школи № 72, де навчалися вихованці 8-го дитбудинку м. Києва: «Вихованці дитбудинку не звикли до самостійної роботи з книгою та підручником; були випадки, коли у процесі підготовки домашніх завдань окремі вихователі самі виконують завдання за дітей і вирішують задачі, а діти лише переписують»¹¹.

Крім того, і самі вчителі часто надто ліберально ставилися до оцінювання знань вихованців дитячих будинків, штучно завищували їм оцінки і, врешті, незаслужено видавали їм свідоцтва про закінчення 7 класів з відмінними показниками¹². Про це свідчить низька успішність сиріт, які після школи навчалися у ремісничих училищах і школах ФЗН, навіть тих з них, що вступили як відмінники. Так, за спільними матеріалами 26 технікумів з питань успішності за 1954 р. з 470 вихованців дитячих будинків, які в них навчалися, встигали за всіма предметами на оцінку «5» всього лише 7(!) учнів (1,4%); на оцінку «4» – 73 учні (15,5%), на оцінку «3» – 372 учні (79%); і не встигали з багатьох предметів 18 учнів (3,9%), незважаючи на те, що 205 з цих вихованців були зараховані без екзаменів як відмінники¹³.

Інший аспект щоденного життя дітей-сиріт – виробниче навчання у майстернях при дитячих будинках. Обов'язковим воно стало згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1956 р. «Про заходи поліпшення виховання дітей, що залишилися без опікування батьків». Відтепер у дитячих будинках мали виховуватися не лише діти та підлітки, а й доросла молодь до 18-ти років. Передбачалося, що дівчата та хлопці повинні були набути там не лише середню освіту, а й виробничу підготовку. Під «виробничою підготовкою» малася на увазі одна з масових спеціальностей, як-от: слюсар, токар, столяр, швачка, або тракторист. Молодь мала виходити з дитячих будинків у самостійне життя, оволодівши певними професійними навичками¹⁴.

Отже, при дитячих будинках почали створюватися столярні, токарні, швейні й інші майстерні. Наприклад, у Волинській області в 1958 р. вже діяло 16 столярних і 15 швейних майстерень. Та відкриття і налагодження роботи цих майстерень призвело до певних проблем. Так, довгий час залишалося відкритим питання щодо кадрового забезпечення майстерень. Незважаючи на численні курси, семінари-практикуми, що проводилися інститутом удосконалення вчителів, кваліфікація багатьох інструкторів залишалася катастрофічно низькою, бо вони не мали відповідної освіти¹⁵. Наприклад, у 1958 р. сім дитячих будинків Ровенської області мали столярні та швейні майстерні, але вони у більшості своїй були примітивні та погано обладнані. Інструктори ж у цих майстернях – малокваліфіковані; у більшості своїй це були практики, що мали нижчу освіту. Крім того, у низці місць, де розміщені дитбудинки, були відсутні промислові підприємства на базі яких можна було б організувати виробниче навчання для вихованців¹⁶.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 6. Спр. 1860. Арк. 203.

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 686. Арк. 150

¹² Ibid. Арк. 23-24.

¹³ Ibid. Арк. 23.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 734. Арк. 55.

¹⁵ Ibid. Арк. 61.

¹⁶ Ibid. Арк. 29

Також своєрідною проблемою стали підприємницькі ідеї директорів низки дитячих будинків, які зметикували, що майстерні можна використовувати як комерційні, а не навчальні, і почали активно реалізовувати свої ідеї. Так, за результатами перевірки навчально-виробничих майстерень дитячих будинків і шкіл-інтернатів Львівської, Луганської та Харківської областей, яка відбулася у 1959 р., було виявлено, що у низці дитячих закладів були організовані майстерні, які були шкідливі за своїм профілем для здоров'я дітей. Наприклад, у Дергачівській школі-інтернаті Харківської області у складі навчально-виробничих майстерень було створено пластикатний цех, що за характером виробництва був шкідливим для здоров'я вихованців, а його відкриття викликалося не потребами учбово-трудової діяльності учнів, а лише комерційними інтересами, бо пластикатне виробництво, на той час, давало великі прибутки. Отже, у цьому цеху працювали тільки запрошені робітники на дефіцитній сировині¹⁷.

Також часто-густо при дитячих будинках працювали виробничо-комерційні майстерні, куди вихованці взагалі не допускалися і, відповідно, не мали змоги набутти трудової підготовки та виробничої спеціалізації. До навчання у таких майстернях вихованці залучалися формально і лише задля того, щоб надати майстерням, хоча б поверхнево, навчально-виробничого характеру та приховати їх комерційну суть. Для постійної ж роботи у цих майстернях наймали робітників значно більше, ніж було дозволено, і чим працювало у них вихованців¹⁸.

Для детального висвітлення ситуації з виробничо-навчальними майстернями можна навести кілька характерних прикладів. Так, при дитячому будинку № 1 м. Львова на 120 вихованців, за планом, у 1958 р. було організовано 5 майстерень – швейну, ткацько-трикотажну, столярну, авторемонтну та цех з виробництва жеребійок, де було вироблено промислової продукції на 2,5 млн. крб. Середньорічна кількість запрошених робітників та інженерно-технічних працівників у цих майстернях у 1958 р. становила 50 чоловік, або 41,6% до загального числа вихованців цього дитячого будинку. Звичайно, що при наявності такої кількості запрошених робітників, частка праці вихованців у виробництві промислової продукції була мізерна, власне останні майже не брали участі у цьому процесі. Це видно з наступних цифр. Якщо за рік запрошеним для роботи у майстернях робітникам було виплачено заробітної плати 344,5 тис. крб., то 65 вихованцям, які нібито працювали у цих майстернях, виплачено лише 1 тис. крб. Наступного року кількість запрошених робітників та обсяг виробництва промислової продукції дирекцією цього дитячого будинку планувалося значно збільшити, що, знову ж таки, не давало підстав вважати ці майстерні навчально-виробничими¹⁹.

А у дитячому будинку № 7 м. Львова у 1958 р. замість дозволеної обласним відділом народної освіти швейної майстерні була створена галантерейна майстерня з фарбування хусток і фотомеханічна майстерня з виготовлення лозунгів для протипожежної та технічної безпеки, в яких вихованці також майже не навчалися²⁰.

Швейна майстерня Львівської школи-інтернату за договорами з підприємствами Львівського раднаргоспу за 10 місяців 1958 і 1959 рр. здала продукції на 3490 тис. крб. У майстерні працювало 55 найманих працівників при 144 учнях, при

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 738. Арк. 9.

¹⁸ Ibid. Арк. 4-5.

¹⁹ Ibid. Арк. 5

²⁰ Ibidem.

цьому робітниками було випущено 36,1 тис. штук швейної продукції, а учнями менше однієї тисячі²¹.

У Криворізькому дитбудинку Луганської області, з дозволу обласного відділу народної освіти, з кінця 1958 р. було організовано майстерню з виготовлення фотопортретів, в якій працювало 24 особи запрошених спеціалістів. Вихованці дитячого будинку в цій майстерні не працювали, а тільки 10 дітей вивчали фотосправу як аматори 1 годину на день. Отже, за обсягами роботи і характером виробництва ця майстерня являла собою не навчально-виробничий, а комерційний об'єкт. Крім того, через неналежний контроль за роботою майстерні, були привласнені гроші за низку реалізованих портретів. Так, із 2914 виготовлених і реалізованих фотопортретів у 1959 р. не були виписані квитанції та не здані гроші до каси дитячого будинку за 682 портрети²².

Для приховування цієї своєї діяльності директори дитячих будинків розробляли цілі схеми. Так, наприклад, директор вже згаданого вище Львівського дитячого будинку № 1, у звіті показав, що майстерні нібито випустили ливарних жеребійок і захисних екранів на 771,5 тис. крб., від реалізації яких було одержано 550,4 тис. крб. прибутків. У дійсності ж цю продукцію виготовив Львівський верстатно-ремонтний завод, за що дитбудинок оплатив заводу 221,1 тис. крб. Для приховання цієї операції директор дитбудинку в змові з директором верстатно-ремонтного заводу видав наказ про зачислення 55 робітників заводу до штату неіснуючого цеху з виробництва жеребійок, у той час, як ці робітники виготовляли зазначену продукцію на заводі²³.

У 1959 р. Контрольно-ревізійним управлінням Міністерства фінансів УРСР було проведено перевірку, якою було встановлено, що навчально-виробничі майстерні дитбудинків і шкіл-інтернатів у багатьох випадках перетворилися на комерційні підприємства, які на шкоду трудової підготовки дітей, проводили незаконні операції із залученням великої кількості найманих робітників.

Щоправда, подекуди директори, розпоряджаючись заробленими коштами на власний розсуд, частково витрачали їх і на потреби дитячого будинку. Але, на думку держави, часто ці придбання були вкрай невиправданими. Наприклад, внаслідок зазначеної вище перевірки, було виявлено, що із одержаних 550,4 тис. крб. прибутків «дитячий будинок витратив 100 тис. крб. на придбання непотрібного для будинку автобусу, який за 6 місяців 1959 р. був використаний лише на 35 ходок (тобто автобус використовувався один-два рази на тиждень, але комісія вважала його придбання невиправданими витратами – *Авт.*) і 114,7 тис. крб. – на придбання зайвого м'якого інвентарю»²⁴.

У школах діти також мали уроки з виробничого навчання. Складнощі полягали в тому, що через відсутність контролю за правильною організацією виробничого навчання, у низці випадків вихованці дитбудинків у себе (тобто у дитячих будинках) вивчали одні спеціальності, а у школах, де вони навчалися – інші. Наприклад, в Іллічевському дитячому будинку Луганської області 10 вихованців – учні 8-10 класів – у будинку працювали в столярній майстерні, а у школі їх виробниче навчання відбувалося за фахами слюсарів, токарів і шоферів. У цьому ж дитбудинку дівчата

²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 737. Арк. 111-112.

²² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 738. Арк. 7-8.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 737. Арк. 111.

²⁴ *Ibidem*.

працювали у швейній майстерні, а 7 з них – також учениці 8-10 класів – у школі вивчали ще й будівельну справу²⁵. Звичайно, як наслідок, вихованці не опанували жодну із спеціальностей достатньою мірою.

Подекуди, з навчальною метою, для вихованців проводились екскурсії на хлібопекарні, кондитерські, маслозавод, млин та інші підприємства для їх ознайомлення з працею робітників, видами виробів харчової промисловості, побутовим обслуговуванням, окремими технічними об'єктами. Під час екскурсій вихователі звертали особливу увагу дітей на технологічний процес виробництва та роботу машин, на організацію праці²⁶. Хоча самих вихованців, як правило, більше цікавив кінцевий продукт виробництва. Так згадував екскурсію на цукровий завод вихованець дитячого будинку²⁷ Потапенко П.: «Одного разу була екскурсія на цукровий завод, коли дійшли до самого цікавого місця, де сипався цукор, то понабирали в кишені, а дівчата понасипали за халяви валянок»²⁸.

Отже, планувалося, що більшість вихованців, які залишали дитячі будинки у 18 років, вже повинні були мали певні необхідні навички, які мали полегшити їм виживання у «зовнішньому» світі. Але, зважаючи на реальний стан речей, зазначені навички набувалися вихованцями частково, у повному ж обсязі оволодіти певною професією мали змогу лише одиниці.

Ще один вид позашкільного навчання дітей-сиріт стосувався сільського господарства, і мав місце лише у тих дитячих будинках, які мали присадибні ділянки. Вихователі вчили дітей обробляти ґрунт, готувати насіння до сівби, сіяти, вирощувати розсаду, робити проривання, підживлення, пасинкування, штучне запилення та гібридизацію, прищеплювати плодові дерева, доглядати за сільськогосподарськими тваринами і птахами²⁹.

Звичайною практикою у дитячих будинках було залучення вихованців до господарсько-побутових робіт з самообслуговування, а саме: допомагати на кухні у приготуванні їжі, щодня мити підлогу та прибирати приміщення дитячого будинку, допомагати прати білизну, самостійно лагодити одяг, рубати дрова, заносити паливо у приміщення, топити печі, носити воду, чергувати на кухні та в їдальні тощо. Восени діти допомагали у заготовці соління та квашення на зиму різних овочів, фруктів тощо³⁰. Це розглядалося як одна із форм трудового виховання дітей.

Для прикладу, у дитячому будинку № 4 м. Дніпропетровська всі приміщення (спальні, робочі кімнати, піонерську кімнату, їдальню, клуб, читальний зал) вихованці прибирали самі. Самообслуговування було організовано також на кухні і в їдальні. Окрім того, повсякчасно вихованки-учениці 5-10 класів, працюючи в швейній майстерні, виготовляли для себе верхній одяг, білизну – для себе та хлопчиків, а також постільну білизну. В літній час вихованці працювали у підсобному

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 737. Арк. 112

²⁶ Ibid. Арк. 76.

²⁷ Потапенко П. був вихованцем дитячого будинку у 1947-1953 роках. В якому саме дитбудинку він перебував, на жаль, відомостей немає.

²⁸ Потапенко П.Є. Спогади Потапенка Петра Єлисеєвича про війну, голод та життя у дитячому будинку (04.09.2015) // Бобрися (село Бобрися Києво-Святошинського району Київської області). Офіційний сайт. URL: <http://bobyrysa.kiev.ua/spogadi-potapenka-petra-lisevicha-pro-viynu-golod-ta-zhittya-u-dityachomu-budinku>

²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 734. Арк. 69.

³⁰ Ibid. Арк. 88.

господарстві, брали участь у ремонті приміщень дитячого будинку та літнього табору³¹.

Активне залучення учнів до праці із самообслуговування давало певний економічний ефект і дозволяло дещо скоротити штат обслуговуючого персоналу. Наприклад, у тому ж дитячому будинку № 4 м. Дніпропетровська у 1959 р. штат прибиральниць, за рахунок дитячої праці, було скорочено вдвоє – з 6 до 3 чоловік³². Отже, ця практика широко використовувалась у дитбудинках, незважаючи на непоодинокі випадки, коли побутова праця організовувалась без урахування віку, статі та фізичних можливостей дітей. У 1958 р. навіть планувалося, враховуючи результати роботи майстерень і допоміжних господарств, переведення деяких дитячих будинків (зокрема, Київської області: Черешенського, Краснохутівського, Борзнянського) на утримання повністю за власний рахунок³³.

Щодо щоденного спілкування вихованців між собою, то тут також часто виникали проблеми. В основному, звичайно, спільну мову не могли знайти хлопці та дівчата. Вихователь дитячого будинку № 5 м. Києва Калінічев А.Г. так описував свої спостереження за вихованцями: «...я побачив, що дівчата і хлопці – є два ворожих табори, вони навіть не називають один одного по імені або прізвищу, а перегукуються, в міру потреби, видуманими прізвиськами: «Осека», «Глод» та ін. Хлопці, а їх було 14, займали в робочій кімнаті один ряд столів, а дівчата – другий. “Дві республіки, два табори”, так говорили самі діти»³⁴.

Окремої уваги заслуговує аналіз відносин вихованців з вихователями й адміністрацією дитячих будинків. Тут також переважно не все було гаразд. Річ у тому, що у дитбудинках завжди відчувалася гостра нестача кваліфікованих кадрів. У розрізі зазначеної теми хотілося б розглянути це питання трохи детальніше. Отже, це відбувалося через те, що робота у дитячих будинках залишалася в категорії неprestижних і низькооплачуваних професій. А рішення уряду про підвищення заробітної платні, пенсій, і пільг для вчителів шкіл, яке не поширювалося на працівників дитбудинків, тільки підкреслювало цей факт. Тож не дивно, що кваліфіковані педагоги не тільки не прагнули потрапити на роботу до дитячих будинків, а й відверто оминали їх. Отже, класичною була ситуація, коли РайВНО надсилав вихователями та директорами до дитячих будинків осіб, які не виправдали себе на роботі в школі, а також тих, хто взагалі не мав жодного стосунку до педагогіки. Як наслідок, на роботу до дитячих будинків часто потрапляли випадкові люди, які не мали відповідної освіти та досвіду роботи. Наприклад, за даними Міністерства просвіти УРСР за 1954 р., не мали педагогічної освіти 69 директорів, 12 завідуючих навчальною частиною, 1606 вихователів дитячих будинків; у тому числі 17 директорів і 800 вихователів не мали навіть загальної середньої освіти³⁵.

Можна навести кілька прикладів за 1954 р. вкрай невдалого підбору кадрів для дитячих закладів. Так, Київський облВНО після зміни кількох директорів Будищанського дитбудинку, призначив на цю вакансію чоловіка, який на той час вже неодноразово скомпрометував себе на роботі в дитбудинках Полтавської, Львівсь-

³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 738. Арк. 130-132.

³² Ibid. Арк. 132-133.

³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 734. Арк. 88.

³⁴ Калінічев А.Г. Виховання дружби в колективі // Педагогічні читання. З досвіду роботи працівників дитячих будинків. Київ: «Радянська школа», 1955. С. 73.

³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 686. Арк. 77.

кої та Сумської областей. Директорку Черкаського дитячого будинку № 1 за розвал роботи, незаконні дії та порушення фінансової дисципліни Черкаським міським комсомолом партії було звільнено з роботи. Проте, начальник відділу дитбудинків Міністерства просвіти УРСР видала їй прекрасну характеристику і направила на роботу до Чернівецької області директором Боянського дитбудинку № 16, який вона також привела до розвалу. Директора Водицького дитбудинку Кам'янець-Подільської області було звільнено, як такого, що не має педагогічної освіти. На його місце було призначено Биньковського, за спеціальністю режисера-хормейстера, який педагогічної освіти та ніякого досвіду роботи у цій галузі не мав. Відповідно, стан речей у дитбудинку не покращився, а ще й погіршився³⁶.

Отже, не маючи відповідної освіти та досвіду роботи, директори і вихователі дитячих будинків не тільки не могли знайти з дітьми «спільну мову», забезпечити їм належне виховання та догляд, але й повсякчас поводитися з сиротами вкрай непрофесійно, а нерідко і злочинно. Так, наприклад, за окремі порушення дисципліни до вихованців застосовувалися такі форми покарання, як побиття, позбавлення їжі, переодягання у рваний одяг, залишення у підвалі, вигнання з дитячого будинку й інші.

Для прикладу, директор Ботьєвського дитбудинку Запорізької області за те, що троє хлопців порушили у школі дисципліну, покарав усіх 28 вихованців цієї групи, а саме – протримав їх у строю під відкритим небом (16 жовтня 1950 р.) близько години та позбавив обіду в цей день³⁷. Крім того, пізніше, у 1951 р., один із мешканців села Ботьєво, у межах якого, був розташований цей дитячий будинок, писав до виконкому облради, що директор лупцює дітей, що часто чути несамовиті крики на території дитячого будинку і про інший безлад. Але цей лист було закрито навіть без належної перевірки фактів, викладених у ньому³⁸.

Вихователі Крехівського дитячого будинку Львівської області дозволяли собі застосовувати фізичні засоби впливу на дітей, а також обзивали їх нецензурними словами. Одна з виховательок цього дитбудинку у своїй роботі систематично застосовувала фізичну розправу, як засіб впливу на вихованців. Так, протягом 1953-54 навчального року вона регулярно лупцювала дітей, переважно дівчаток. Такі ж методи до сиріт з цього дитячого будинку застосовували і вчителі школи, в якій вони навчалися. Водночас інструктор з сільського господарства регулярно запрошував вихованців дитбудинку до себе додому, де дозволяв їм палити.

Після викриття даних фактів, директор цього дитячого будинку отримав строгу догану та попередження, що якщо він протягом місяця не наведе лад у дитячому будинку, його буде притягнуто до більш суворої відповідальності. Заступник директора з навчально-виховної роботи також отримав догану, виховательку було знято з роботи³⁹.

Окрім антипедагогічних методів виховання, деякі представники адміністрації дитячих будинків розглядали неповнолітніх вихованок як об'єкти для своїх сексуальних задоволень. Так, наприклад, у Львівському дитячому будинку № 4 довгий час працював директор, який систематично розбещував підлітків і якого, врешті-решт, було засуджено за співжиття з неповнолітніми вихованками⁴⁰.

³⁶ Ibid. Арк. 77-78.

³⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 686. Арк. 80-81.

³⁸ Ibid. Арк. 114.

³⁹ Ibid. Арк. 74-75.

⁴⁰ Ibid. Арк. 79.

У 1948 р. в процесі ознайомлення з роботою комсомольської та піонерської організацій з'ясувалося, що директор Київського дитячого будинку № 3 неприпустимо поводить себе з дівчатами. Під час бесіди з однією із вихованок, вона розповіла, що нещодавно вихованці дитячого будинку № 3 ходили у кіно. Сидячи поруч з нею, директор протягом усього сеансу тиснув їй руку. Інша дівчинка декілька разів виходила з кабінету директора у сльозах. З'ясувалося, що директор періодично викликав її до себе в кабінет, обіймав, цілував, кілька разів давав гроші по 30 крб. А ще одній 14-річній вихованці він пропонував вивчити польську мову, щоб потім, разом з ним, виїхати до Польщі⁴¹.

Директор дитячого будинку № 7 м. Ворошиловграда (нині Луганськ – Авт.) у 1950 р. прийняв до дитбудинку дівчину 1933 року народження, яка перебувала там на правах вихованки. Директор дитбудинку її всіляко підтримував і незаконно утримував за рахунок держави. Згодом стало відомо про співмешкання директора з цією вихованкою. Крім того, прокуратурою Артемівського району м. Ворошиловграда слідством було встановлено інші факти розбещення вихованок директором. Однак, з невідомих причин, справа була припинена обласною прокуратурою, а директор дитячого будинку залишився на своїй посаді⁴².

Власне, не лише директори дитячих будинків користувалися своїм службовим становищем. Так, у 1950 р. до Ново-Краснянського спецдитбудинку районним відділом народної освіти, за узгодженням з райкомом комсомолу, було призначено нового піонервожатаго, якого раніше було виключено з лав ВЛКСМ. Він працював погано, систематично займався розбещенням неповнолітніх вихованок дитбудинку. Це тривало протягом 2 років і лише у 1952 р. цей факт було розкрито, а піонервожатаго було заарештовано⁴³.

Окрім того, документально зафіксовані випадки, коли непрофесіоналізм директорів, як педагогів, навіть призводив до трагедії. Для прикладу можна навести наступний драматичний епізод. У Кам'янсько-Дністровський дитячий будинок, за розпорядженням завідуючого ОблВНО, 28 серпня 1950 р. з Розовського дитбудинку прибули 34 вихованця. Директор Кам'янсько-Дністровського будинку зустрів їх грубістю й окриками. Через це четверо «новеньких» хлопців домовилися погано вчитися, зривати дисципліну в групі, вважаючи, що така поведінка спровокує їх повернення до Розівського дитбудинку. Але найменший з них вихованець (1940 року народження) порушив цю «обіцянку» – добре вчився у школі, поводить себе слухняно. Отже, троє інших хлопців (всі вони 1939 року народження), за їхніми свідченнями, які вони дали на слідстві, вирішили помститися за це, і 9 вересня 1950 р. втопили його у річці. Того ж дня один з цих хлопців розповів про те, що трапилось директору дитячого будинку. Директор повідомив про це райкому КП(б)У і районному прокурору, який і почав розслідування. Труп дитини було знайдено у річці Конці лише наступного дня – 10 вересня. Після розслідування кримінальну справу було припинено, через те, що діти, які скоїли цей злочин, не досягли 12-річного віку. Отже, двоє з вихованців були направлені до дитячої трудової виховної колонії, а третього було передано до іншого дитячого будинку⁴⁴.

Неналежний догляд вихователів за дітьми також призводив до смерті вихован-

⁴¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 6. Спр. 1806. Арк. 107-108.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 649. Арк. 64.

⁴³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 649. Арк. 63.

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 686. Арк. 114-115.

ців. Так, у 1953 р. вихованець Єнакіївського спецдитбудинку впав у кар'єр, залитий водою та втопився. А у дитячому будинку шахти «Ново-Бутовка» м. Макіївки хлопчик потрапив під струм високої напруги і загинув⁴⁵.

Тож, якщо підсумувати все вищевикладене, нема нічого дивного в тому, що діти не витримували існування в таких умовах і воліли за краще жити на вулиці, аніж терпіти побої та знущання. Як наслідок, постійною проблемою були втечі дітей з дитбудинків. Так, у 1945 р. було зафіксовано 220 втеч дітей з дитячих будинків Київської області. Під час голоду 1946-1947 рр. кількість втеч зменшилася, адже діти розуміли, що у дитячому будинку вони будуть одержувати хоча б мінімальне харчування. Але коли ситуація в республіці стабілізувалася, втечі поновилися, і вже у 1950 р. самовільно залишили дитячі будинки більше ніж 3550 вихованців⁴⁶.

Отже, повсякденне життя дітей-сиріт у перше повоєнне десятиліття не було простим. У, здавалося б, найпростіших буденних справах вихованці повсякчас мали долати труднощі, з якими зазвичай не стикалися «домашні» діти, але які мали досить вагомий вплив на їх повсякденне життя. Держава, з одного боку, наче і намагалась надати дітям належну загальну освіту та виробниче навчання, а з іншого – вихованці дитячих будинків не мали можливості отримати необхідні знання та навички у повній мірі через відсутність мінімальних побутових умов і матеріального забезпечення дитячих будинків, яке б сприяло успішному навчанню школярів. Крім того, дитячі будинки, через свою непрестижність, як місця роботи, переважно укомплектовувалися кадрами непрофесійними або низькокваліфікованими. Це також значно ускладнювало життя дітей-сиріт у побуті, а часом, навіть, загрожувало їх життю та здоров'ю.

REFERENCES

- Holysh, L.** (2007). *Funktsionuvannia spetsialnykh dytyachykh ustanov URSR u 1943-1950 rr.* [Functioning of Special Child Care Institutions of the UkrSSR in 1943-1950]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy [in Ukrainian].
- Kasianova, N.** (2010). *Borotba z bezprytulnistiu ta bezdohliadnistiu v Donbasi (1943-1953 rr.)* [Fight against homelessness and dereliction in Donbass (1943-1953)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk [in Ukrainian].
- Kalinichev, A.** (1955). *Vykhovannia druzhby v kolektyvi* [Fostering Friendship in the Team]. In *Pedahohichni chytannia. Z dosvidu dytyachykh budynkiv*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Potapenko, P.Ye.** (2015). *Spohady Potapenka Petra Yelyseievycha pro viinu, holod ta zhyttia u dytyachomu budynku (04.09.2015)* [The Memoirs by Potapenko Petro Yeliseyevich about War, Famine and Life in an Orphanage (04.09.2015)]. *Official site: Bobrytsia (the village of Bobrytsia, Kyiv-Sviatoshynskyi district, Kyiv region)*. Retrieved from <http://bobrytsya.kiev.ua/spogadi-potapenka-petra-lisevicha-pro-viynu-golod-ta-zhittya-u-dityachomu-budinku> [in Ukrainian].
- Solovei, M.** (2009). *Dytiachi budynky Donbasu u 1943-1965 rokakh* [The Donbass orphanages during the years 1943 to 1965]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk [in Ukrainian].

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 668. Арк. 66.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 686. Арк. 115.

Iryna Bezliudna

(Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

e-mail: irynabezliudna@email.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4992-1236>

**Everyday Life and Education of Children in Orphanages of the Ukrainian SSR
(1945 – the 1950s)**

Today, the problem of orphans does not lose its relevance, so it needs more detailed analysis to take into account the experience of the past.

The goal of the paper is to show in detail the daily life, education, household responsibilities of orphans, and their relationship with the staff of orphanages in the Ukrainian SSR in 1945 – the 1950s.

The everyday life of orphans living in orphanages in the Ukrainian SSR in 1945 – the 1950s is described in the paper. In addition, the education of children at school, industrial training at workshops in orphanages, types of everyday work in which the children were involved, and their daily household responsibilities are studied. It is noted that in the simplest, everyday affairs, the pupils always had to overcome difficulties, mostly of a material nature, which home children rarely encountered, but which had a rather big impact on their daily lives. The issue of relations between children and the staff of orphanages and communication between orphans is also highlighted in the paper.

Thus, the daily life of orphans in the first postwar decade was not easy. The state, on the one hand, seemed to be trying to provide children with proper general education and industrial training. On the other hand, children in orphanages did not have the opportunity to get the necessary knowledge and skills in full due to the lack of minimum living conditions and material support for orphanages, which would contribute to the successful learning of the educatees. Besides, orphanages, because of their low prestige as a place of employment, were mostly staffed with non-professional or low-skilled staff. It also made orphans' life much more difficult, and sometimes even harmful and life-threatening.

Keywords: children, orphans, orphanages, Ukrainian SSR, everyday life

Надійшла до редакції / Received: 14.11.2020

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2020